

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ЗАСАДИ ДИСТАНЦІЙНОГО НАВЧАННЯ

Наукова доповідь загальним зборам НАПН України «Захист і підтримка ментального здоров'я українців в умовах воєнного стану: виклики і відповіді», 22 листопада 2024 р.

<https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6222>

СМУЛЬСОН

Марина Лазарівна

доктор психологічних наук,
професор, дійсний член
(академік) НАПН України,
головний науковий
співробітник лабораторії
сучасних інформаційних
технологій навчання
Інституту психології імені
Г.С. Костюка Національної
академії педагогічних наук
України,
м. Київ, Україна

Анотація. Стаття присвячена розгляду психолого-педагогічних проблем дистанційного навчання в сучасній освіті в контексті збереження ментального здоров'я українців. Розглянуто місце дистанційного навчання серед причин освітніх втрат. Показано, що ефективність оволодіння учнями й студентами навчальними компетентностями знижується при безпосередньому необгрунтованому перенесенні технологій офлайн навчання у дистанційний формат, без урахування парадигмальних змін у сучасній освіті, спричинених його широким використанням. Більш продуктивним є цілеспрямоване проектування віртуального освітнього простору, який системно організує процеси навчальної та учиннєвої діяльності із використанням цифрових технологій.

Віртуальні освітні простори розглядаються в статті як спеціально спроектовані та підтримувані фахівцями психолого-педагогічними, а також організаційно-технічними майданчиками в Інтернеті, що спрямовані на досягнення заданих навчальних цілей, забезпечуючи контекст для продуктивного навчання та саморозвитку, і які функціонують на принципах цілеспрямованості, ініціативності, активності, суб'єктності всіх учасників. При цьому проектування віртуального освітнього простору потребує проектування діяльності всіх суб'єктів освітнього процесу.

Ключові слова: психологія; дистанційне навчання; віртуальний освітній простір; проектування; суб'єкт освітнього процесу; інтелект; суб'єктність.

Сучасна ситуація в українській освіті, особливо в шкільній, характеризується, як відомо, освітніми втратами, спричиненими різноманітними проблемами сучасності: війною, ковідом, пролонгованим стресом, травматичними розладами тощо. Дистанційне навчання, яке отримало широке розповсюдження у зв'язку з ковідом і війною, небезпідставно вважається основним у списку причин освітніх втрат.

Дані Інституту освітньої аналітики станом на квітень 2024 року вказують на те, що в Україні понад 628,4 тис. дітей навчається дистанційно, тоді як більше 298,8 тис. дітей — у змішаному очно-дистанційному форматі. Понад 2,7 млн дитинів регулярно відвідують школи, але й серед них значна частина дітей, через чинник повітряних тривог, часто не мають змоги повноцінно вчитися (Павленко & Дроздова, 2024).

Наказ Міністерства освіти і науки України від 7 серпня 2024 р. № 1112 визначає правила для повернення учнів до очного навчання за наявності укриттів і для дистанційної освіти (МОН України, 2024), а в проєкті МОН України «Школа оффлайн» (мета проєкту — забезпечити безпечне очне навчання та якісну дистанційну освіту)

спеціально зазначено, що дистанційне навчання чинить негативний вплив на соціалізацію та розвиток учнів, а також потребує удосконалення (Школа офлайн, n.d.). Не викликає сумніву, що у тому вигляді, в якому зараз в основному застосовується дистанційне навчання, це зауваження про негативний вплив дистанційного навчання на ментальне здоров'я молоді має сенс. Ідеться про безпосереднє необґрунтоване перенесення технологій офлайн навчання у дистанційний формат, без розуміння парадигмальних змін у сучасній освіті, спричинених його широким використанням, без застосування і впровадження спеціальних підходів до його організації, без урахування широких можливостей інструментарію дистанційного навчання, яким шкільні вчителі і вузівські викладачі не завжди володіють досконало, нарешті, без урахування психологічної специфіки дистанційного навчання в контексті збереження ментального здоров'я українців, як учнів, так і вчителів.

Метою статті є розгляд психолого-педагогічних засад дистанційного навчання, орієнтованого, зокрема, на збереження ментального здоров'я всіх суб'єктів освітнього процесу.

На нашу думку, слід говорити не про ізолюване використання цифрових технологій, їх точкове введення в навчальний процес, а про цілеспрямоване проектування віртуального освітнього простору, який системно організує процеси навчальної та учіннєвої діяльності з використанням цифрових технологій. Навчальною в цьому контексті ми називаємо діяльність викладача, вчителя (тьютора), а учіннєвою — діяльність учня, студента (Машбиць, 2019). Діяльності ці, безумовно, взаємозалежні, однак є різними за змістом і структурою, відповідно, вимагають різних, хоча й взаємопов'язаних, підходів до їх проектування у віртуальному освітньому просторі як інтегральній цифровій технології. Необхідним є розуміння того, що перехід на дистанційне та відповідні комбіновані види навчання тільки тоді є ефективним, коли він супроводжується принциповими змінами у психолого-педагогічних засадах навчання і учіння, які можна назвати парадигмальними, оскільки системно змінюється відповідна парадигма. Можна сказати, що діяльність учителя принципово змінюється в усіх можливих напрямках: і за основним, і допоміжним змістом навчання, і за диференціацією змісту, і за методами, і за психологічними механізмами навчання.

Ми використовуємо тут аналіз структури навчальної діяльності Ю.І. Машбиця (Машбиць, 2019).

На перший план вийшла проблема суб'єктності учителя як прояву його особистості у дистанційній навчальній діяльності (Смұльсон та ін., 2021; Смұльсон та ін., 2024). Це пов'язано з тим, що складність навчальної діяльності у дистанційному форматі, її певна непередбачуваність потребує нового підходу вчителя до своєї діяльності, який ми називаємо «зняття настанови на безпомилковість» (див. більш докладно Смұльсон та ін., 2021).

Добре відомі також психологічні проблеми дистанційного навчання для учнів, основними з яких є:

- відсутність взаємодії віч-на-віч;
- складнощі з мотивацією та концентрацією уваги, які призводять до низької навчальної активності;
- певна розгубленість учнів (студентів), зумовлена обмеженим доступом до ресурсів і підтримки;
- технічні труднощі, пов'язані з відключеннями світла та неідеальним Інтернетом;
- ізоляція та відсутність спілкування й взаємодії учнів тощо.

Однак при адекватному усвідомленому використанні відповідного інструментарію, вказані недоліки дистанційного навчання принципово перебиваються його перевагами. Крім того, можуть бути вирішені й багато вищевказаних проблем, наприклад, існує спеціально розроблений психолого-педагогічний інструментарій для організації навчальної спільноти, тобто спілкування і взаємодії в онлайн класі (Назар, 2019). Можна стверджувати, що без елементів дистанційного навчання в наш час процес здобуття освіти на будь-якому рівні є неможливим, і це стосується не тільки українських реалій, пов'язаних з війною, переселенням, у тому числі за кордон, безпековими проблемами тощо, але й більш благополучних країн.

Дистанційне навчання має не тільки труднощі, але й безумовні психолого-педагогічні переваги для вчителів, учнів і навіть батьків (Bernardo, 2024; Hamilton, 2024). Так, фахівці визначають доступність навчальних матеріалів. Для створення віртуальних віддалених класів використовують системи управління навчанням, зокрема, хмарні сховища, які дозволяють викладачам завантажувати безліч навчальних ресурсів, доступних для учнів. Викладачі також можуть рекомендувати сайти як додаткові навчальні матеріали, вико-

ристовувати книги, статті, фільми, презентації, електронні книги, рекомендації та інші форми змісту. Розробники платформ для дистанційного навчання, як правило, пропонують спеціальні інформаційні панелі для учнів, які спрощують спілкування з викладачем.

Гнучкість навчання та можливість навчання з будь-якого місця та в будь-який час також є однією з ключових переваг онлайн-освіти. Студенти можуть просто адаптувати свій розклад до найбільш зручного для них часу і навчатися з будь-якої точки світу. Відомо, наскільки зручною є така форма навчання для українських учнів і студентів, які знаходяться за кордоном (вимушені переселенці), в районах бойових дій, на тимчасово окупованих територіях. Крім того, гнучкий графік дистанційного навчання привабливий для студентів, які працюють неповний робочий день, або для післядипломної освіти.

Інструментарій дистанційного навчання підвищує можливість самостійного навчання учнів і студентів. Завдяки дистанційній освіті учні можуть навчатися з власною швидкістю та на власних умовах. Це особливо зручно для дітей, яким важко зосередитися в школі на фоні пролонгованого стресу війни. Крім того, дистанційне навчання може допомогти учням стати більш самодостатніми та незалежними, що сприятиме розвитку особистісних властивостей і підготовці їх до праці та життя в цілому, оскільки самонавчання має важливе значення для успіху в навчанні, а також для розвитку суб'єктності. В психологічно обґрунтованому дистанційному навчанні велика увага приділяється студентоорієнтованим (студентоцентричним) підходам, при яких викладач прагне збільшити їхню залученість і незалежність. У такому випадку важко погодитися з тезою про негативний вплив дистанційного навчання на соціалізацію учнів та їхнє ментальне здоров'я.

Отже, найбільш суттєвим результатом дистанційного навчання для учнів є те, що воно заохочує до самостійного навчання, учні можуть навчатися у вільний час і з власною швидкістю. Це особливо корисно для учнів, яким важко зосередитися, коли вони перебувають у так званому «шкільному стресі». Найефективнішим дистанційне навчання є в поєднанні з іншими сучасними навчальними стратегіями, такими як активне навчання, проєктне навчання, навчання в групах та інші. Ці методи виявилися ефективними для збільшення зацікавленості учнів.

В зарубіжних дослідженнях спеціально зазначають, що говорити про переваги та недоліки дистанційного навчання неможливо без аналізу його переваг для батьків (в українських реаліях це не завжди враховується). Так, якщо в школі використовується дистанційна система шкільного менеджменту, вона обов'язково включатиме інформаційну панель для батьків, яка має полегшити спілкування між батьками та вчителями. Цей варіант чудово підходить для тих батьків, які хочуть бути в курсі шкільних завдань й успішності своїх дітей. Отже, батьки краще розумітимуть потреби, слабкі та сильні сторони дітей в процесі навчання. Крім того, дистанційне навчання усуває всі труднощі зі шкільним транспортом, оскільки учні можуть відвідувати школу, «не виходячи з дому», і це сприяє заощадженню коштів і зусиль батьків. Додамо також, що в Україні під час війни цей аспект тісно пов'язаний із забезпеченням безпеки дітей.

У дослідженнях [лабораторії сучасних інформаційних технологій навчання Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України](#) теоретично та експериментально підтверджено основні психологічні чинники ефективного дистанційного навчання. Серед них високий рівень комп'ютерної компетентності, співробітництво учнів та викладачів з багатьма ступенями самостійності учнів, умотивованість і зацікавленість учнів та викладачів (при цьому для них є необхідним позитивне ставлення до відповідних технологій дистанційного навчання), високоякісність навчального контенту з урахуванням потреб учнів та розумінням чинників їхнього психологічного комфорту і дискомфорту. Дизайн курсів має передбачати як асинхронність, так і синхронність. Крім того, є можливим спільне навчання і спеціально спроектована взаємодія в малих групах, а медіазасоби працюють на управління учінням та інші психолого-педагогічні цілі (Смұльсон та ін., 2012; Bates, 2015).

Психолого-педагогічні засади діяльності вчителя по управлінню дистанційним простором учня відрізняються від стандартних, оскільки при невизначеності і динамічності середовища учитель може не мати жодного засобу управління, наприклад, характеристиками та ресурсами учня, хоча й враховує їх, однак має повний контроль над іншими компонентами, скажімо, такими, як вибір контенту і засоби підтримки учнів. При цьому існує набір діяльнісних підструктур, які мають бути обмірковані в кожний окремий мо-

мент часу і щодо яких учителем має бути прийняте рішення (структура контенту, практичні діяльності, зворотний зв'язок, використання технологій, методи оцінювання тощо).

Отже, ні безпосереднє перенесення офлайн технологій в систему дистанційного навчання, ні точкове введення цифрових технологій у навчальний процес в якості однієї з педагогічних технологій не сприяє ефективності і результативності навчання, а, головне, не підвищує його розвивальний потенціал, не вносить нових специфічних складових у процеси навчання і учіння. Тому ми вважаємо за потрібне говорити про цілеспрямоване проектування віртуального освітнього простору як інтегральної цифрової технології, яка системно організує процеси навчальної та учіннєвої діяльності із використанням конкретних цифрових технологій і сприяє досягненню як найближчих, так і віддалених навчальних цілей. Серед віддалених навчальних цілей ми виділяємо інтелектуальний розвиток та розвиток суб'єктності учнів і студентів (Смольсон та ін., 2015; Смольсон та ін., 2021).

Висновки. Ефективність оволодіння учнями й студентами навчальними компетентностями знижується при безпосередньому необґрунтованому перенесенні технологій офлайн навчання у дистанційний формат, без урахування парадигмальних змін у сучасній освіті, спричинених його широким використанням, без застосування і впровадження спеціальних підходів до його організації, без урахування широких можливостей спеціального інструментарію дистанційного навчання. Продуктивним є цілеспрямоване проектування віртуального освітнього простору, який системно організує процеси навчальної та учіннєвої діяльності із використанням цифрових технологій.

Віртуальні освітні простори — спеціально спроектовані та підтримувані фахівцями психолого-педагогічні, організаційно-технічні майданчики в Інтернеті, що спрямовані на досягнення заданих навчальних цілей, забезпечуючи контекст для продуктивного навчання та саморозвитку, і які функціонують на принципах цілеспрямованості, ініціативності, активності, суб'єктності своїх учасників.

Проектування віртуального освітнього простору потребує проектування діяльності всіх учасників навчального процесу, однак у першу чергу діяльності викладачів, оскільки учіння як діяль-

ність учня (студента) є керованим навчальною діяльністю, і, відповідно, залежить від неї.

Перехід на дистанційне та відповідні комбіновані види навчання тільки тоді є ефективним, коли він супроводжується принциповими парадигмальними змінами у психолого-педагогічних засадах навчання і учіння. Найбільших перетворень у дистанційному навчанні зазнає діяльність учителя, яка принципово змінюється в усіх можливих напрямках: і за основним і допоміжним змістом навчання, і за диференціацією змісту, і за методами, і за психологічними механізмами навчання. На перший план виходить проблема суб'єктності учителя як прояву його особистості у навчальній дистанційній діяльності.

Серед психологічних чинників ефективного дистанційного навчання слід визначити високий рівень комп'ютерної компетентності, співробітництво учнів та викладачів з багатьма ступенями самостійності учнів, умотивованість і зацікавленість учнів та викладачів, високоякісність навчального контенту з урахуванням потреб учнів та розумінням чинників їхнього психологічного комфорту і дискомфорту, асинхронність і синхронність дизайну навчальних курсів, можливості групового навчання в різних формах.

Перспективи подальших досліджень ефективного дистанційного навчання пов'язані з використанням у його організації психологічних чинників, спрямованих на збереження ментального здоров'я всіх суб'єктів навчального процесу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Машбиць, Ю.І. (2019). *Психологічні механізми і технологія навчання*. К.: Інтерсервіс.
- Міністерство освіти і науки України. (2024, 7 серпня). *Про затвердження Порядку та умов здобуття загальної середньої освіти в комунальних закладах загальної середньої освіти в умовах воєнного стану в Україні (зареєстрований у Міністерстві юстиції України 08 серпня 2024 року за № 1222/42567) (1112)*. <http://surl.li/ofrjii>
- Назар, М.М. (2019). Продуктивність групового дистанційного навчання у віртуальному просторі. *Актуальні проблеми психології*, 8(10), 228–242. <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v8/i10/21.pdf>
- Павленко, В., & Дроздова, Є. (2024, 16 травня). *Через війну понад 25 % українських дітей позбавлені повноцінної шкільної освіти*. *Тексти.org.ua*. <https://texty.org.ua/projects/112433/cherez-vijnu-ponad-25-ukrayinskyh-ditej-pozbavleni-povnocinnoyi-shkilnoyi-osvity>
- Смольсон, М.Л., Дітюк, П.П., Назар, М.М., Мещеряков, Д.С., Зінченко, О.В., Старков, Д.Ю., & Депутат, В.В. (2024). *Проектування віртуального освітнього простору розвитку суб'єктності дорос-*

- лих в умовах післявоєнного відновлення України : монографія (М. Л. Смульсон, ред.). Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. <https://lib.iitta.gov.ua/742738/>
- Смульсон, М.Л., Дітюк, П.П., Коваленко-Кобиланська, І.Г., Мещеряков, Д.С., Назар, М.М., Депутат, В.В., & Іванова, О.В. (2021). *Психологічні механізми становлення суб'єктності дорослих у віртуальному просторі* : монографія (М.Л. Смульсон, ред.). Київ-Львів: Видавець Вікторія Кундельська. <https://lib.iitta.gov.ua/728329>
- Смульсон, М.Л., Лотоцька, Ю.М., Назар, М.М., Дітюк, П.П., Коваленко-Кобиланська, І.Г. (2015). *Інтелектуальний розвиток дорослих у віртуальному освітньому просторі* : монографія (М.Л. Смульсон, ред.). Київ: Педагогічна думка. <https://core.ac.uk/reader/32309200>
- Смульсон, М.Л., Машбиць, Ю.І., Жалдак, М.І., Комісарова О.Ю., Ільїна, Ю.М., Назар, М.М., Дітюк, П.П., Цап, В.Й., Бугайова, Н.М., & Депутат, В.В. (2012). *Дистанційне навчання: психологічні засади* : монографія (М.Л. Смульсон, ред.). Кіровоград: Імекс-ЛТД. <http://surl.li/nowhhr>
- Школа офлайн. (n.d.). *Школа офлайн: Повертаємо дітей до очного навчання. Покрокова стратегія забезпечення якості освіти*. <https://offlineschool.mon.gov.ua/>
- Bernardo, M. (2024, February 5). *Back to School: Distance Learning Tips for Teachers*. Study.com. <https://study.com/academy/popular/back-to-school-distance-learning-tips-for-teachers.html>
- Bates, A.W. (2015). *Teaching in a digital age. Guidelines for designing teaching and learning for a digital age*. B.C. Open Collection by BCcampus. <http://opentextbc.ca/teachinginadigitalage/open/download?filename=Teaching-in-a-Digital-Age-1429535678&type=pdf>
- Datta, S. (2023). Psychological Implications of Virtual Learning Environments: Perspectives in the Post-Covid Period. *Psychology & Psychological Research International Journal (PPRIJ)*, 8(1). <https://doi.org/10.23880/pprij-16000323>
- Hamilton, J. (2024, February 25). *Technologies Used in Distance Learning*. Study.com. <https://study.com/academy/popular/technologies-used-in-distance-learning.html>

PSYCHOLOGICAL AND PEDAGOGICAL BACKGROUNDS OF DISTANCE EDUCATION

*Scientific report to the general meeting of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine
"Protection and support of the mental health of Ukrainians under martial law: challenges and answers",
November 22, 2024*

Maryna Smulson

*DSc in Psychology, Professor, Full Member (Academician) of NAES of Ukraine, Principal Researcher
of Department of Modern Information Technologies of Education, G.S. Kostyuk Institute of
Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine*

Abstract. *The article presents the psychological and pedagogical problems of distance learning in modern education in the context of preserving the mental health of Ukrainians. The author examines the place of distance learning among the causes of educational losses and shows that the effectiveness of pupils' and students' mastery of learning competencies decreases with the direct unjustified transfer of offline learning technologies to a distance format, without taking into account the paradigmatic changes in modern education caused by its widespread use. More productive is the targeted design of a virtual educational space that systematically organizes the processes of teaching and learning activities using digital technologies.*

Virtual educational spaces are considered in the article as specially designed and supported by specialists psychological and pedagogical, as well as organizational and technical platforms on the Internet, aimed at achieving specified learning goals, providing a context for productive learning and self-development, and functioning on the principles of purposefulness, initiative, activity, and subjectivity of all participants. At the same time, designing a virtual educational space requires designing the activities of all subjects of the educational process.

Keywords: *psychology; distance learning; virtual educational space; design; subject of the educational process; intelligence; subjectivity.*

Дата публікації: 6 грудня 2024 р.